

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.А.Гуцал

БЕРНАШІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК ТА КУЛЬТ ГОЛОВИ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У кожного народу, як відомо, невід'ємним елементом культури є поховальний обряд. Це стосується і населення Середнього Подністров'я доби раннього залізного віку. Тут у другій половині ХХ ст. було досліджено кургани в Луці Врублівецькій¹, Мервинцях², Лоївцях³, Дністрівці⁴, які й дали конкретний матеріал про звичаї і ритуали захоронень IX–VII ст. до н.е. В результаті цих досліджень з'явилися узагальнюючі роботи Г.І.Мелюкової, Г.І.Смирнової, Л.І.Крушельницької та ін., в яких було з'ясовано, що поховальний обряд являє собою складну систему ідеологічних уявлень пов'язану із традиціями, певними моральними та релігійними чинниками. Одночасно, він не був одноманітним чи закостенілим, а міг коливатись в певних допустимих межах. Встановлено, що захоронення здійснювались як правило в курганах, де на рівні давнього горизонту або в неглибоких ямах з використанням кам'яних конструкцій (обкладення стінок ями камінням, кам'яні вимостки тощо) здійснювались одиночні, парні та групові поховання. Небіжчиків клали у скорченому стані на боці, головами переважно на північний захід. Зрідка зустрічаються і трупоспалення. Заупокійні дари бідні. Вони складаються в основному з глиняного посуду, окремих металевих і кам'яних знарядь праці, ювелірних прикрас⁵.

Інформація про поховальний обряд на даній території доповнилась дослідженнями, проведеними у 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. на некрополі початкової фази епохи раннього залізного віку біля с.Бернашівка на Вінниччині, де виявлено кілька десятків ґрунтових могил і три кургани. Серед захоронень на могильнику переважають тілопокладення на правому боці з північно-західною орієнтацією. Є також кілька витягнутих кістяків і два трупоспалення. Супровідний інвентар не багатий. Він представлений, головним чином, глиняним посудом (черпаки, кубки, миски), бронзовими

виробами (шпильки, кільця, пронизки та ін.), залізними ножами, керамічними пряслами тощо. Основний період функціонування могильника, судячи за матеріалами, припадає на чорнолісько-жаботинський етап (IX–VII ст. до н.е.) і, відповідно, сама пам'ятка відноситься до цього кола старожитностей в його західній периферії⁶.

Матеріали розкопок дали змогу не тільки в цілому судити про духовну культуру населення, а й звернутись до аналізу тих окремих компонентів, які її складають. Одним із таких в поховальному обряді могильника є захоронення із додатковими черепами. Цей варіант поховань на території Середнього Подністров'я зустрічається вперше. Бернашівський могильник дає три таких зразки, (могили №11, 12 і пох. №2 в кургані №1), що складає 6,5% від загальної кількості. Подамо їх короткий опис.

Поховання № 11 являло собою яму розмірами 2,5x1,1x0,5 м, по всьому периметру викладену камінням, яке утворювала ящик з внутрішнім простором 2,15x0,7 м. Каміння різної величини (окремі мають 0,25x0,4x0,07 м) покладене так, що створюється враження стіни з регулярно кладкою. Кістяк дорослого лежав скорчено на правому боці головою на північний-захід. Збереглись фрагменти ребер, залишки хребців та кінцівок. Ноги зігнуті під прямим кутом в колінах і під тупим – в кульшовому суглобі. Кістки рук зсунуті. Біля голови померлого покладено, тім'ям догори, ще три людських черепи. Поряд стояли два глиняних черпаки. Біля черепа основного поховання знайдено кільце із тонкого бронзового дроту в півтора оберти, а на грудях – уламок залізного стержня.

Поховання №12, як виявилось, було двоюрисною могилою, що суттєво відрізняє її від усіх інших. В ямі, орієнтованій довгою віссю по лінії північний захід-південний схід розмірами 2,5x0,7 м і глибиною 0,7 м зроблено поховання на двох рівнях. Стіни ями облицьовані кам'яними плитами. Верхній ярус, особливо з південно-західної сторони, сильно зруйнований вимоїнами в придорожній канаві. Каміння, яке залишилось, стояло щільно на ребрі і утворювало прямокутну камеру з трохи загостреним північним і злегка заокругленими західним і східним кутами. Зверху ящик закладений плитами, які фактично суцільним шаром закривали вхід. Межа між двома ярусами позначена кількома плитами, які одночасно слугували дном для верхнього та стелею для нижнього захоронень. По всій площі верхньої поховальної камери зустрічались окремі фрагменти людських кісток дуже погані збереженості. Серед них впізнавались: ключиця, зуби, таз і стегнові кістки. Біля південно-східної стінки стояв роздавлений черпак з відбитою ручкою. Нижній ящик складений із тонших плит. У ньому, на правому боці, лежав скорчений кістяк дорослої людини головою на північний захід. Частина кісток розкидана в районі голови. Поряд із черепом, який нале-

жить основному трупопокладенню, знаходився ще один, причому він був звернутий до останнього таким чином, що їх лицеві кістки знаходились навпроти один одного. Біля нього стояв черпак. Дно могили зрідка замощене кам'яними плитками.

Ще одне подібне захоронення знаходилось в кургані №1 (пох. 2). Це впускна могила в межах кургану на рівні давньої поверхні. Для неї в кам'яному насипу було розчищено ділянку 1,5х1 м, яка частково була викладена плитами, що утворили долівку могили, орієнтовану майже по лінії північ – південь, з деяким відхиленням від основної осі на захід. В могилі знаходились в скорченому стані залишки кістяка дорослого чоловіка. Біля його таза стояв ще один череп. Анатомічний порядок кістяка порушений. Права нога різко зігнута в коліні і під тупим кутом у кульшовому суглобі, права – відділена від таза і покладена на тулуб. Ліва рука максимально зігнута в лікті, лежала по діагоналі на кістках грудної клітки. Кістки другої руки змішані з грудиною. В центрі поховання, на кістках, лежав роздавлений керамічний кубок, а під ними на дні могили знайдено частину залізного круглого в розрізі стержня товщиною 3 мм. Поруч з могилою серед каміння розчищена розчавлена глиняна миска.

Що спонукало подільські племена раннього залізного віку вдаватись до такої поховальної практики? Щоб частково відповісти на поставлене питання, дещо розширимо географічні та хронологічні рамки даної теми та звернемося до деяких етнографічних матеріалів.

Відомості про культ голови маємо із найдавніших часів. Зокрема, на місці мезолітичної стоянки в печері Офнет (Баварія) знайдено скупчення 16 черепів, які, на думку дослідників, служили для якихось культових церемоній⁷.

В ряді культур доби пізньої бронзи та раннього заліза Центральної Європи трапляються захоронення з додатковими черепами або іншими фрагментами людського кістяка⁸. Краще цей звичай простежується у лужицькій та висоцькій культурах. Із досліджень останніх років Д.Ю.Павліва ми знаємо про такі поховання на лужицьких могильниках у селах Тяглів Львівської та Рованці Волинської областей. В Тяглові виявлено 50 тілопальних могил. В п'яти випадках поблизу урнових та безурнових тілопальних поховань були поставлені черепи⁹. Десять окремих черепів захоплені в Рованцях¹⁰. На городищі лужицької культури Гзин (Польща), людські черепи і окремі кінцівки зустрічаються в ямах разом з тваринними кістками. Висловлюється припущення, що це результат здійснених ритуалів¹¹.

Висоцька культура дає значно більшу кількість, поховань з додатковими черепами. За підрахунками М.Бандрівського їх не менше 36¹², що у відсотковому співставленні, враховуючи сотні досліджених висоцьких

могил суттєво не відрізняється від бернашівських. Найбільше – 17 поховань знаходилось на Висоцькому могильнику, 5 – на Петриківському, та ще по одному—два відомо у Луговому, Золочеві, Винниках та ін. Різноманітність поховального обряду (місцезнаходження, супровідний матеріал тощо) дала змогу розділити могили на окремі типи та підтипи. Серед них є й подібні до бернашівських. Наприклад, пох. №73 у Висоцьку де було чотири додаткових черепи. Схожим є також розташування черепів в ділянці голови, що являється розповсюдженим явищем на висоцьких могильниках. Це ілюструють пох. №65-В, 73 і 75 у Висоцьку, пох. №11, 16 в Петриках. Найбільшу ж групу поховань – 19, складають окремі черепи з заупокійними дарами, (глиняний посуд, оздоби та ін). Поховальний обряд з черепами простежується також у рідкісному для цієї культури курганному комплексі із Красного – пох. №2А де знаходилось два черепи¹³.

На думку М.Бандрівського, додаткові черепи можуть належати раніше похованим прашурам. Вони вилучались із домовин для проведення магічних дійств, або ж перепоховувались разом із новоупокоєним¹⁴. Дослідник не виключає й іншого їх використання і вважає, що цей обряд “був пов’язаний з уявленням ... населення про долю людської душі після смерті”¹⁵.

В епоху раннього заліза є випадки, коли черепи знаходились в житлах. На пізньочорноліському городищі в с.Рудківці (Середнє Подністров’я) під стіною одного із житлових приміщень розчищено людський череп. На Жаботинському поселенні (Середнє Подніпров’я) частина людського черепа виявлена на підлозі культової споруди¹⁶. На Семилукському городищі (Подоння) в одній з будівель, серед скупчення тваринних кісток знаходились 12 людських черепів. Вчені не виключають їх культового використання¹⁷. На Більському городищі (Полтавщина), у житлових і господарчих будівлях, серед різноманітних предметів, було знайдено більше десятка культових чаш, чи їх фрагментів, виготовлених із людських черепів. Встановлено, що в деяких спорудах проводились релігійні церемонії, пов’язані із сільськогосподарським культом¹⁸. Зазначимо, що подібні чаші із людських черепів трапляються і в захороненнях. Наприклад, така знахідка виявлена в курганному похованні Єлесина яма (Урал), яке пов’язується з племенем іседонів¹⁹. Поховання додаткових черепів зафіксовані у кургані №7 с.Берестяги на Черкащині. Тут в одній ямі з залишками двох кістяків на різних рівнях знайдено шість черепів, два з яких були обпалені²⁰.

Деякі згадки про маніпуляції з черепами подають письмові джерела. Цікавими у цьому плані є свідчення Геродота. Зокрема, про те, що в іседонів “... коли помирає чийсь батько ... з черепа покійника знімають шкіру, вичищають його із середини, потім покривають позолотою і зберігають як священний кумир. Цьому кумиру кожного року приносять великі жертви.

Жертвоприношення робить син на честь батька, подібно тому як це відбувається на поминальному святі у елінів. Цих людей вважають праведними²¹. Описуючи скіфські традиції “батько історії” зазначає, що “... голови всіх убитих ним в битві скіфський воїн приносить царю. Адже тільки принісши голову ворога отримує свою долю здобичі, а інакше – ні ... З головами ж ворогів (не всіх, а тільки самих лютих) вони поступають так. Спочатку відпилюють черепа до брів і вичищають. Бідняк обтягує череп тільки зовні сиром’ятною воловою шкірою і в такому вигляді користується ним. Багаті ж люди спершу обтягують череп зовні сиром’ятною шкірою, а потім покривають всередині позолотою і використовують його як чашу. Так скіфи поступають навіть з черепами своїх родичів (якщо посваряться з ним і один отримає верх)”²². У сусідів скіфів таврів “жертву вбивають ударом дубини по голові. Потім тіло зіштовхують з урвища в море, а голову прибивають до стовпа. Із захопленими у полон ворогами таври поступають так – відрубані голови відносять у будинок, а потім, надягнувши їх на довгу палицю, виставляють високо над будинком, зазвичай над димарем. Ці висячі над будинком голови є сторожею усього будинку”²³.

Якоюсь мірою ілюстрацією до сказаного Геродотом є гравірована сцена на бронзовому поясі із поховання Тлійського могильника (Південна Осетія), на якому скіфський воїн сидить на коні, до вуздечки якого підвішена людська голова²⁴. Загалом же число пам’яток, де зустрічаються залишки відділених від тіла людських черепів постійно зростає²⁵.

Особливе місце культ людської голови займав у кельтів. Молоді воїни, щоб потрапити у клан вершників, повинні були вбити ворога, а з його черепа зробити чашу, або ж зберігати відрубані голови у своїх житлах та храмах. У Франції на святилищі у Рокпертюзі були зроблені спеціальні ніші для черепів, куди їх і складали²⁶. В руїнах храму Антремон виявлено культову споруду, посеред якої лежала кам’яна голова і плита з заглибинами для зберігання черепів. Двадцять скульптурних зображень мертвих голів покривали кам’яний стовп, вмурований у стіну цього святилища. На підлозі знайдено 15 справжніх черепів, на трьох із яких просвердлені отвори для підвішування. Людські голови займають помітне місце і в різноманітних орнаментальних мотивах. Вважається, що у кельтів звернення до теми голови, є спробою вбачати в ній суть всіляких життєвих начал²⁷.

Людські черепа продовжують фігурувати в різного роду церемоніях рубежу і I тис. н.е. На деяких могильниках зарубинецької культури (Велемичі I і II, Корчувате), де панує обряд кремації, в ряді випадків відкрито поховання неспалених черепів²⁸. Стає очевидно, що з певних причин до них відносились по-іншому ніж до тіл померлих. А можливо це були черепа, які використовувались в культових цілях. У германських племен, як свід-

чать археологічні матеріали, поклоніння людській голові також відіграло важливу роль. Черепи знаходять на багатьох культових місцях, а в торф'яниках численними є знахідки муміфікованих голів. За повідомленням Тацита, після перемоги над римським полководцем Варом германці залишали "... людські черепи, прибиті до стовбурів дерев ..."29. Ібн-Фадлан писав про аналогічні звичаї у башкирів. На одній із давньотюрських кам'яних статуй із Туви вибито фігуру воїна, який тримає у кожній руці по одній відрубаній голові людини30. В Ілураті до оборонної стіни була побудована культова споруда (14,2x5,3 м), де в одному із кутків знаходився жертвник, на якому лежав людський череп з декількома хребцями31. На черняхівському поселенні в Бакоті відкрито капище із жертвними ямами та залишками ідола. Неподалік від нього, у заглибленні знаходилось два роздушених черепи32.

Немало прикладів магічного ставлення до людських голів дає етнографія. Так, у багатьох народів Океанії існували культу голів предків, вождів. Важливу роль відігравали також й голови ворогів. Від них очікували жаданих змін погоди, покращення достатку, військових успіхів, збереження і продовження життя тощо. До черепів відносились з великою повагою. Їх зберігали у священних гаях чи спеціальних будинках і використовували в магічних обрядах. В Новій Каледонії кожна сім'я і рід вшановували своїх пращурів через поклоніння їхнім черепам. Останні всіляко прикрашались, до них молились, їх використовували під час свят33.

Папуаси зберігали кістки і черепи померлих, в пам'ять про них виготовляли різьблені дерев'яні фігури, на які ставили черепи. Їм приносили жертви із настанням незрозумілих і страшних явищ, на випадок хвороби, чи перед полюванням34. Даяки на острові Борнео взагалі не могли здійснити обряд поховання свого вождя без ворожих голів. Голови-трофеї клали на свіжі могили, приносили їм жертви, а потім підвішували над вогнищем35. Існувало переконання "що володар кожної голови, яку вони могли роздобути, буде служити їм в майбутньому світі, де становище людини буде визначатись числом голів, які знаходились в його володінні у цьому житті"36. Подібні звичаї у цього племені збереглись до середини ХХ ст. Полювання за головами переростало у війни. Дівчина не виходила заміж до тих пір, поки її обранець не ставав володарем декількох черепів37.

Як бачимо, культ відсіченої людської голови, був поширений тривалий час і у багатьох народів світу. В окремих районах Європи (Німеччина) подібні ритуали мали місце ще у ХVІ ст.38. Голова асоціювалась з надприродними божественними силами, які нібито в ній зосереджені. Додаткове підтвердження цьому може бути знайдено в сучасних релігіях, які увібрали в себе чималу долю язичницьких вірувань. Благоговіння перед святими

мощами, фрагментами людських тіл, мироточивими головами у цивілізованого людства збереглось і до сьогодні. Праведний мирянин, так само як і його далекий пращур, продовжує їм поклонятись, вимолює прощення та любові, зцілення й достатку.

Здається, що захоронення з додатковими черепами на Бернашівському могильнику викликані саме такими причинами. У нас немає ніяких даних про те, що ці черепи належали попереднім похованням, які були здійснені у цих же могилах, або перепоховані із інших. Скоріш за все, вони могли служити комусь ще за його життя, використовувались під час здійснення язичницьких культів, були атрибутами жерців, передавались із покоління в покоління і за певних умов супроводжували покійника в “останню путь”.

Незначне ж, у нашому випадку, число таких захоронень не дає права на якусь систематизацію чи далекосяжні узагальнення, але саме розташування додаткових черепів у могилах, наводить на певні роздуми. У пох. №11 черепи були поставлені у вертикальному (природному положенні), очевидно, відповідно до того як їх розміщували за життя власника. Таке саме розташування черепа зафіксовано й у пох. 2 кургану №1.

У захороненні №12 череп покладено обличчям до похованого, що, як здається, підкреслює близькість цих людей, навіть не виключено, їх родинні зв'язки, і в даному випадку може демонструвати культ предка.

Гадаємо, що уже згадані поховання у Бернашівці, належать особам, які займали нерядове місце серед своїх одноплемінників, були наділені особливим соціальним статусом, виконували якісь ідеологічні і релігійні функції. Їхні могили за супровідним інвентарем нічим не відрізняються від інших, що свідчить про відсутність більш-менш помітних ознак майнового розшарування тогочасного суспільства, але все-таки доводить, що його окремі представники уже претендують на виняткову роль, в крайньому випадку, у духовній сфері. Дослідження ж проведені на етнографічних матеріалах інших культурних груп, тільки підсилюють зроблені висновки.

Що ж до походження традиції захоронення з додатковими черепами на Середньому Дністрі, то її витоки, враховуючи сучасний рівень наших знань, слід пов'язувати з висоцькими старожитностями, де такий звичай проявляється більш яскраво уже з XII ст. до н.е.

Примітки

1. *Шовкопляс І.Г.* Курганний могильник передскіфського часу на середньому Дністрі // Археологічні пам'ятки УРСР (далі – АП). – К., 1952. – Т.4. – С.5-11; *Його ж.* Середньодністровська експедиція 1949-1951 рр. // АП. – К., 1956. – Т.6. – С.34.

2. *Артамонов М.И.* Археологические исследования в южной Подоли в 1952-1953 гг. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института исто-

рии материальной культуры АН СССР. Москва. – 1955. – №59. – С.113-115.

3. *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К., 1985. – С.122-125.

4. *Смирнова Г.И.* Закрытые предскифские комплексы у с.Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л., 1982. – С.31-32.

5. *Мелюкова А.И.* Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1958. – №64. – С.8-31; *Смирнова Г.И.* О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам раскопок курганов у с.Мервинцы) // Советская археология. – 1977. – №4. – С.94-106; *Бандрівський М., Крушельницька Л.* Похоральний обряд непоротовської групи пам'яток // Чорноліська культура Середнього Подністров'я. – Львів, 1998. – С.201-208; *Смирнова Г.И.* Закрытые предскифские комплексы у с.Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л., 1982. – С.31-32; *Гуцал А.Ф.* Похоральний обряд населення Середньої Наддністрянщини передскіфського часу // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.94-96.

6. *Гуцал А.Ф.* Бернашівський могильник // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.16; *Його ж.* Бернашовський могильник из Среднего Поднестровья в системе памятников раннего железного века // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. Тезисы докладов. – СПб., 1998.

7. *Еленек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага, 1982. – С.113. – Рис.160.

8. *Павлів Д.Ю.* Культові захоронення лужицької культури (за матеріалами Тягівського могильника) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.16.

9. Там же.

10. *Крушельницька Л.И. Павлів Д.Ю.* Лужицкая культура // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. – К., 1990. – С.110.

11. *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. – Черновцы, 2002. – С.74-75.

12. *Бандрівський М.* Похоральні пам'ятки висоцької культури (спроба аналізу) // Історія релігій в Україні: Матеріали ІХ Міжнародної конференції. – Львів, 1999. – Кн.І. – С.23.

13. *Бандрівський М.* Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті похорального обряду висоцької культури. – Львів, 2000. – С.167-173.

14. Там же. – С.169.

15. Там же. – С.193.

16. *Покровская Е.Ф.* Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. – 1973. – №4. – С.174.

17. *Пряхин А.Д., Разуваев Ю.Д.* К интерпретации захоронений на Семилукском

городище скифского времени // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э. – М., 2000. – С.248.

18. *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – С.51. – Рис.31.

19. *Сальников К.В.* Древнейшие памятники истории Урала. – Свердловск, 1952. – С.116.

20. *Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. – К., 1981. – С.9.

21. *Геродот.* IV, 26. – Л., 1972.

22. Там же. – 64, 65.

23. Там же. – 103.

24. *Техов Б.В.* Раскопки Тлийского могильника в 1960 г. // СА. – 1963. – №1. – С.172.

25. *Кашуба М.Т.* Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum plus. – 2000. – №3. – С.270-291.

26. *Монгайт А.Л.* Археология западной Европы. Бронзовый и железный века. – М., 1974. – С.267, 287.

27. *Погребова Н.Н.* О некоторых исследованиях в области археологии раннего железного века за рубежом // СА. – 1958. – №3. – С.262, 268.

28. *Пачкова С.П.* Погребальный обряд. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С.42.

29. *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества ... – С.64.

30. *Кызласов Л.Р.* О назначении древнетюрских каменных изваяний, изображающих людей // СА. – 1964. – №2. – С.35.

31. *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества ... – С.134.

32. *Винокур I. Горишній П.* Бакота. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.55-56.

33. Народы Австралии и Океании. Этнографический очерк. М., 1956. – С.475-481.

34. Народы Юго-Восточной Азии. Этнографический очерк. М. – 1966. – С.612.

35. Там же. – С.548.

36. *Тайлор Э.Б.* Первобытная культура. – М., 1989. – С.229.

37. *Брюс И.* По следам охотников за головами // Академия. – К., 2002. – №7 (57). – С.92-94.

38. *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества ... – С.64.